

1960 – 1980-YILLARDA SSSR AGRAR SIYOSATINING SHAKLLANISHI VA O‘ZBEKISTONDAGI USTUVOR YO‘NALISHLARI

Jaxongirov Islomxon

FarDU Tarix mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20794464>

Annotatsiya: Maqolada 1960 – 1980-yillarda SSSR agrar siyosatining shakllanishi va O‘zbekistondagi ustuvor yo‘nalishlari, uning amalaga oshirilishi hamda sabab-oqibatlari atroflicha o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Agrar siyosat, paxta yakkahokimligi, mexanizatsiyalash, irrigatsiya, KPSS, Plenum, kolxoz, sovxoz.

Annotation: The article examines in detail the formation of the USSR's agrarian policy in the 1960s-1980s, its priority areas in Uzbekistan, its implementation, and its causes and consequences.

Keywords: Agrarian policy, cotton monopoly, mechanization, irrigation, CPSU, Plenum, collective farm, state farm.

Kirish

XX asrning 60 – 80-yillari Sovet Ittifoqi qishloq xo‘jaligi tarixida markazlashgan rejalashtirish tizimi yanada mustahkamlangan, ittifoq respublikalari iqtisodiy ixtisoslashuvi kuchaygan hamda agrar sohada ekstensiv rivojlanish siyosati ustuvor ahamiyat kasb etgan davr hisoblanadi. Mazkur davrda O‘zbekiston SSSR xalq xo‘jaligi tizimida paxtachilikka ixtisoslashtirilgan agrar xomashyo bazasiga aylantirildi. Respublikada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, sug‘orish tizimlari va mehnat resurslaridan foydalanish siyosati markaz manfaatlariga bo‘ysundirildi.

1950-yillarda Nikita Xrushchyov tomonidan amalga oshirilgan agrar siyosat qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, yangi yerlarni o‘zlashtirish va ishlab chiqarishni ko‘paytirishga qaratilgan bo‘lsa, 1965-yildan boshlab Leonid Brejnev davrida agrar siyosatning yangi bosqichi boshlandi. Ushbu siyosatning asosiy mazmuni qishloq xo‘jaligiga davlat investitsiyalarini ko‘paytirish, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va markazlashgan boshqaruvni kuchaytirishdan iborat edi.

1953 – 1964-yillarda N.S.Xrushchyov tomonidan amalga oshirilgan agrar siyosat qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lsa-da, u ko‘plab iqtisodiy va tashkiliy kamchiliklarga ega edi. Ayniqsa, 1954-yildan boshlab Qozog‘iston, Sibir va Volgabo‘yi hududlarida qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish kampaniyasi boshlandi. 1954–1960-yillar mobaynida 42 million gektardan ortiq yangi yerlar o‘zlashtirildi[5]. Dastlabki yillarda don yetishtirish hajmi ortgan bo‘lsa-da, tuproq eroziyasi va tabiiy sharoitlarning noqulayligi tufayli 1962 – 1963-yillarda hosildorlik keskin pasaydi.

1963-yilda SSSR tarixida ilk marta AQSH va Kanadadan 12 million tonnaga yaqin don sotib olishga majbur bo‘ldi[6]. Mazkur holat agrar siyosatda jiddiy islohotlar zarurligini ko‘rsatib berdi.

1964-yil oktabr oyida hokimiyatga L.I. Brejnev va A.N. Kosigin rahbarligidagi yangi siyosiy guruh kelishi bilan agrar siyosatda yangi bosqich boshlandi. 1965-yil mart oyida KPSS MK Plenumi «Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorni qabul qildi[7]. Mazkur qaror sovet agrar siyosatining keyingi o‘n yilliklardagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab berdi.

1965-yil mart Plenumi sovet agrar siyosatida muhim burilish yasadi. Mazkur qarorga ko‘ra qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining xarid narxlari o‘rtacha 15 – 20 foizga oshirildi[8]. Rejadan ortiq topshirilgan mahsulotlar uchun qo‘shimcha ustamalar belgilandi.

1966 – 1970-yillarda qishloq xo‘jaligiga 71 milliard rubl miqdorida kapital mablag‘ sarflandi. 1971 – 1975-yillarda bu ko‘rsatkich 97 milliard rublni, 1976 – 1980-yillarda esa 131 milliard rubldan ortiqni tashkil etdi.

Natijada, 1965 – 1980-yillarda qishloq xo‘jaligiga jami 383 milliard rubl investitsiya yo‘naltirildi. Bu ko‘rsatkich 1951 – 1965-yillarga nisbatan uch barobarga ko‘p edi.

Shu bilan birga, kolxoz va sovxozlar iqtisodiy mustaqillikka ega bo‘la olmadilar. Rejalashtirish, mahsulot xaridi va narx siyosati markaz tomonidan belgilab berilar edi. Natijada iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmi to‘liq ishlamadi.

O‘zbekistonning ittifoq mehnat taqsimotidagi o‘rni 1960-yillardan boshlab O‘zbekiston SSSRning asosiy paxtachilik bazasi sifatida shakllandi. Respublika iqtisodiyoti ittifoq mehnat taqsimotida paxta xom ashyosi yetkazib beruvchi hudud sifatida rivojlantirildi.

O‘zbekiston, birinchi navbatda, paxta yetishtirishga katta e‘tibor berilgan yirik qishloq xo‘jaligi markazi sifatida belgilandi. “Paxta monokulturasini” deb nomlanuvchi O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sohasi asosan “oq oltin” deb ataladigan paxta yetishtirishga yo‘naltirilgan edi. “Umumittifoq mehnat taqsimotida O‘zbekiston xalq xo‘jaligi asosan paxtachilik, shu bilan birga, ipakchilik, qorako‘lchilik va mevachilikka ixtisoslashuvi belgilab berilgan bo‘lib, sanoatning rivojlanishi, avvalo, umumittifoq mehnat taqsimotida respublika oldiga qo‘yilgan asosiy siyosiy-iqtisodiy vazifani hal qilishga, ya‘ni paxtachilikni rivojlantirishga, undan keyingina kompleks xalq xo‘jaligini yaratishga bo‘ysundirildi”[4].

KPSS MK va SSSR Ministrlar Sovetining 1954-yil 9-fevraldagi “1954 – 1958-yillarda Uzbekiston SSRda paxtachilikni yanada rivojlantirish tugrisida»gi qarorida sug‘oriladigan yer maydonlarini 600 ming gektarga, jumladan, g‘o‘za ekiladigan maydonlarni 300 ming gektarga kengaytirish: irrigatsiya-meliorativ qurilish ishlarini yaxshilash, 1954-yildan boshlab har yili 150 ming gektar qo‘riq va bo‘z yerlarni ekin uchun o‘zlashtirish nazarda tutilgan edi.

KPSS MK va SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yil 6-avgustdagi «Paxta yetishtirishni ko‘paytirish uchun O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSRdagi Mirzacho‘lning bo‘z yerlarini sug‘orish va o‘zlashtirish tugrisilamgi qaroriga ko‘ra esa, 1956 – 1962-yillarda Mirzacho‘lning 300 ming gektar bo‘z yerlarini sug‘orish va o‘zlashtirish, shuning 200 ming gektarini O‘zbekistonda va 100 ming gektarini Qozog‘istonda amalga oshirish, bu yerlardan 1956 – 1960-yillarda kamida 220 ming tonna paxta xomashyosini yetishtirish, shu jumladan O‘zbekistonda 135 ming tonna va Qozog‘istonda 85 ming tonna xamda 1964-yildan har yili kamida 320 – 340 ming tonna xajmida paxta xomashyosini yetishtirish mo‘jallangan edi.

1960-yilda O‘zbekistonda 2,9 million tonna paxta xom ashyosi yetishtirilgan bo‘lsa, 1970-yilda 4,5 million tonna, 1980-yilda esa 6,2 million tonnaga yetdi. SSSRda ishlab chiqarilgan paxtaning ulushi: 1960-yilda – 62 %; 1970-yilda – 66 %; 1980-yilda – 70 % ni tashkil etdi. Jahon paxta tolasining 14,29 foizini ishlab chiqarish O‘zbekistonning jahon paxta sanoatidagi muhim rolini ko‘rsatadi[3].

Paxta yakkahokimligi natijasida g‘alla va yem-xashak ekinlari maydoni qisqarib bordi. 1980-yillarga kelib O‘zbekiston don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojining 75 – 80 foizini boshqa ittifoq respublikalari hisobidan qoplar edi.

O‘zbekiston iqtisodiyotining markazi uning keng paxta maydonlari bo‘lib, u paxta sanoatining asosini tashkil qilgan. Paxta yetishtirish katta mehnat va keng ko‘lamli sug‘orishni talab qildi, bu Amudaryo va Sirdaryodan suvni burish kabi yirik sug‘orish loyihalari bilan qo‘llab-quvvatlandi. Paxtachilikni rivojlantirish maqsadida yirik irrigatsiya tizimlari barpo etildi. 1960-yilda O‘zbekistonda sug‘oriladigan yerlar maydoni 1,7 million gektarni tashkil qilgan bo‘lsa, 1980-yilda 3,4 million gektarga yetdi.

1960 – 1980-yillar davomida: 1,6 million gektardan ortiq yangi yerlar o'zlashtirildi; 20 ming kilometrtdan ortiq sug'orish tarmoqlari qurildi; yuzlab nasos stansiyalari foydalanishga topshirildi. Bu davrda quyidagi yirik obyektlar qurildi: Qarshi magistral kanali; Amu-Buxoro mashina kanali; Janubiy Mirzacho'l kanali; Tuyamo'yin suv ombori; Tolimarjon suv ombori.

Suv resurslaridan haddan tashqari foydalanish natijasida Orol dengiziga quyiladigan suv miqdori keskin kamaydi. 1960-yilda Orol dengizining maydoni 68 ming km² ni tashkil qilgan bo'lsa, 1980-yillarning oxiriga kelib uning hajmi qariyb 40 foizga qisqardi[2].

Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va kimyolashtirish 1960–1980-yillarda qishloq xo'jaligini texnik jihatdan qayta jihozlashga katta mablag'lar yo'naltirildi. 1980-yilda respublikada: 120 mingdan ortiq traktor; 18 ming g'alla kombayni; 28 ming paxta terish mashinasi mavjud edi.

Toshkent traktor zavodi yiliga 30 mingga yaqin traktor ishlab chiqarardi. 1965-yilda O'zbekistonda 1,1 million tonna mineral o'g'it ishlatilgan bo'lsa, 1980-yilda bu ko'rsatkich 4,8 million tonnaga yetdi. Bir gektar yerga 300–350 kilogramm mineral o'g'it solina boshlandi. Defoliant va pestitsidlardan haddan tashqari foydalanish natijasida: tuproq sho'rlanishi kuchaydi; yer unumdorligi pasaydi; ekologik vaziyat yomonlashdi; aholi salomatligiga salbiy ta'sirlar yuzaga keldi.

Chorvachilikni rivojlantirish 1970-yilda respublikada 4,2 million bosh qoramol mavjud bo'lgan bo'lsa, 1980-yilda ularning soni 5,8 million boshga yetdi. Sut ishlab chiqarish: 1970-yilda – 2,3 mln tonna; 1980-yilda – 3,7 mln tonna. Go'sht ishlab chiqarish: 1970-yilda – 608 ming tonna; 1980-yilda – 824 ming tonna. Shunga qaramay, yem-xashak bazasining yetarli emasligi chorvachilikning rivojlanishini cheklab turdi.

1982-yil oziq-ovqat dasturi va agrar siyosat inqirozi 1982-yilda KPSS MK tomonidan «SSSR oziq-ovqat dasturi» qabul qilindi[1]. Dasturga ko'ra: don yetishtirishni 250 mln tonnaga; sut ishlab chiqarishni 104 mln tonnaga; go'sht ishlab chiqarishni 20 mln tonnaga yetkazish rejalashtirilgan edi.

Ammo, qishloq xo'jaligidagi tarkibiy muammolar, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va iqtisodiy manfaatdorlikning pastligi tufayli dastur ko'zlangan natijalarni bermadi.

1980-yillarning o'rtalariga kelib sovet agrar modelining inqirozi yaqqol namoyon bo'la boshladi. 1960–1980-yillarda SSSR agrar siyosati qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish, texnika bilan jihozlash, melioratsiya va kimyolashtirishga asoslangan bo'lib, O'zbekistonni paxta yetishtirishga ixtisoslashtirilgan hudud sifatida shakllantirdi. Natijada paxta hosili 2,9 million tonnadan 6,2 million tonnagacha, sug'oriladigan yerlar maydoni esa 1,7 million gektardan 3,4 million gektargacha oshdi. Biroq paxta yakkahokimligi, ekologik muammolar, oziq-ovqat mahsulotlariga qaramlik va Orol dengizi fojiasi sovet agrar siyosatining salbiy oqibatlari sifatida namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. – С. 173.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Тошкент, 2003. – Б. 287.
3. Choriyev F. O'zbekiston SSSR qishloq xo'jaligi tizimida paxtachilikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari // O'zbekiston milliy universiteti xabarlar. 2025. – № 1/5. – B. 43.
4. Бедринцев К.Н. СССР халқ хўжалигида Ўзбекистоннинг тутган ўрни. –Т., 1953. –Б. 25.
5. История СССР. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 378.
6. Народное хозяйство СССР в 1965 г. – М.: Статистика, 1966. – С. 214.

7. КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т.10. – М.: Политиздат, 1986. – С. 412.
8. XXIII съезд КПСС. Стенографический отчет. Т. 1. – М., 1966. – С. 86.